

URARTU KAYA MEZARLARINDA ÖLÜ KÜLTÜNE İLİŞKİN MİMARİ ELEMANLAR

*Nevzat ÇEVİK**

Binlerce yıl önce Yakın Doğu'da ölümü önemseyişin kaynağında yönetici soyluların öldükten sonra tanrılaşacaklarına¹, bu dünyadaki ayrıcalıklarının öte dünyada da artarak süreceğine, yoksulların da bu dünyada yaşayamadıklarını öte dünyada yaşayacaklarına olan beklentileri ve inançları yatmaktadır. Soyluların kendileri ve aileleri için güçleri yettiğince görkemli anıt mezarlar yaptırma nedenlerinden biri de bu dünyada "seçilmişliklerinin" öte dünyada da süreceği beklentisidir². Halkın da öte dünya ile ilgili düşünceleri farklı değildi; fark, mezarların niteliğindedir. Gömülme biçimi ise doğrudan geleneklerle ilgiliydi ve bunda beyle halk arasında aslında bir ayrım yoktu.

Güçlü bir yaşama tutkusundan kaynaklanan öteki dünyada da yaşanılacağına inanma, iki dünya arasındaki tek bağlantı olan "ölmek" ve "mezara girmek" de biçimleniyor ve ölen, öteki dünya için öyle olacağına inandığı yaşama biçimine uygun olarak mezarını yaptırıp içine gerekli olan eşyaları koydurtuyordu.

* Yrd. Doç. Dr. Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Bölümü, ANTALYA.

Çalışmadaki katkılarından dolayı, Hocam Prof. Dr. Fahri Işık ve Eşim Mimar Sevilay Çevik'e teşekkür ederim.

- (1) Hitit metinlerinde kralın ölümünün, "Tanrı oldu" biçiminde anlatılması, A. Ünal, *Anadolu* XIX, 1975/76, 166, olayı çarpıcı biçimde ortaya koymada yeterlidir.
- (2) Her çağda ve kültürde, özellikle anıt-mezarlarda karşılaşılan tapınak- mezar anlayışı, İslam toplumlarında "türbe" mimarisi biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Genellikle aynı kişilikte simgeleşmiş din ve devlet adamları için yapılan bu tip mezarlar, altta "mumyalık, üstte de mihraplı ibadet kısmından -mescit- den ibarettir. Mezarın üstünde ya da yanında ibadet alanı yaptıran mezar sahibi, orada Tanrı'ya tapınılmasını sağlayarak, Tanrı'nın gözünde "iyi kul" olmayı amaçlamakta dolayısıyla "sevaba" girmiş sayılmaktadır.

Tanrılara, ruhlara, gizli doğa güçlerine karşı sonsuz inancı olan ve yaşamlarının tüm dönemlerini bunlarla içiçe, sıkı bir ilişki içinde geçiren eski doğu insanının yaşam ve ölüm hakkındaki düşüncelerinin, ilkel insana özgü basit genel kurallardan öte karmaşık ayrıntılar içerdiği ve her topluluğun kendi ölüm felsefesini oluşturduğu gözlenmektedir. Mezarlarda ele geçen kırık-dökük eşyanın arkasında yatan gerçeğin onların sadece ruhlarının öteki dünyaya gidebileceğinin düşünülmesinde olması, Eski Doğu'da ölmekle ilgili ayrıntılı bir geleneğin ve felsefenin oluştuğunu kanıtlamaktadır³.

Doğu Anadolu'nun "Dağlar Krallığı"nın kendine özgü ölü gömme geleneği ve ölü mimarisini de bu çerçevede ele almak gerekir. Urartuların, tümü günümüze gelmiş tek yapı türleri, çok değer ve emek verildiği belli olan kaya mezarlarıdır (Çizim: 1).

Küçük, yalın tek odadan çok odalı zenginliğe kadar farklı görüntüler veren kaya mezarları, planlamada değişik kümeler oluşturdukları gibi, çoğu zaman buna paralel farklı mimari elemanlar da içermektedirler. Mimari elemanların yorumu onların yapılış amacını bilmekle mümkündür. Bu yapıt mezarı eğer, orada yatanların ölü tapınımı ve gömme geleneği bilinmelidir ki, mimari elemanlara da işlevsel bir anlam verilebilir. Urartu ölü gömmesine ilişkin elimizde hiçbir yazılı belge olmadığından⁴, töreyi mezar mimarisinden çıkarmak durumundayız⁵.

-
- (3) Genel olarak bak. E. Ebeling, *Tod und Leben bei den Babiloniern und Assyriern*, 1931; H. Otten, Ein Totenrituel hehitischer Könige, *MDOG* 78, 1940; H.W.F Saggs, *Some ancient Semitic Conceptions of the Afterlife*, 1953; T. Özgüç, *Anatolien VII*, 1948; A. Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*, 1954; B. Ögün, *Cumhuriyetin 50. Yılı anma Kitabı*, 1974, 443 vdd; ay. *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien*, F. K. Dörner *Ansına*, 1978, 639 vdd; A. Ünal, *Anadolu XIX*, 1975/76, 165 vdd; M. Bayliss, *Iraq XXXIX-II*, 1973, 115 vdd; L. J. Angel, *AJA* 80-4, 385 vdd; T. Özgüç, *Altantepe II*, 1969, 10 vdd; R. D. Barnett, *Urartian Cemetery at Iğdyr*, *AnatSt* 13, 1963, 153 vdd; C. A. Burney, *AnatSt* 16 1966, 55 vdd; P. Calmeyer, *AMI* 8, 1975, 99 vdd; W. Pitarro, *Basor* 232, 1978, 64 vdd; P. W. Lapp, *Basor* 189, 1986, 12 vdd; A. Sjöberg, *AnatSt* 16, 63 vdd; C. Işık, *JDI* 101, 1986, 1 vdd; F. Işık, *AnatSt XXXVII*, 1987, 163 vdd; ay. *Belleten* 200, 1987, 497 vdd; N. Çevik, *Kültür* 95, 25 vdd, ve bunların dışında mimari ve gelenekleriyle mezar ve ölüm olayının her yönden ayrıntılıca irdelendiği, "Urartu Kaya Gömütleri" başlıklı doktora tezini (1991). Bu tez çalışması "Urartu Kaya Gömütleri ve Ölü Gömme Gelenekleri" başlığında yayına hazırlanmaktadır.
 - (4) Girişlerinin yanında bulunan yazıtlarıyla bilinen Horhor (I. Argiştı) ve Kaleköy (II. Ruşa) mezarları bile, yazıtlarında, ölü ve mezara ilişkin birşey içermemeleri, Urartu'da ölü yazımından garip bir biçimde kaçınıldığını göstermektedir.
 - (5) İlk kez F. Işık tarafından denenen yorumlamalar için bak. F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 500 vdd; ay. *AnatSt XXXVI*, 1987, 163 vdd.

Urartu ölü gömme geleneğinin en önemli tanıkları kuşkusuz mezarlardır⁶. Çoğu bugüne dek bilinmeyen 24 kaya mezarından, büyük kısmı yayınlanmamış toplam 46 kült elemanı mezarların en önemli ve ilginç yanlarını oluşturmakta ve bilinmeyen ölü kültürüne ışık tutmakla özel bir yer almaktadır. Bunlar -tıpkı ölü yerlerinde olduğu gibi- aynı amaca yönelik olmalarına rağmen her mezarda farklı yapıda da olabilmektedirler. Atabindi I, Hasanova III ya da Sangar'daki türden özenle düzenlenmiş mezar içi alanların yanı sıra, aynı işlevin yalın bir çukurla karşılandığı Pasinler, Hasanova II, Divriği I, II, Yeniköy gibi örnekler yanında; bu elemanlardan tek birinin olmadığı mezarlar da vardır (Çizim:1).

Bazı bölgelerde yoğunlaşan örnekler olmasına karşın, bunların hiçbiri tamamen bir yöreye özgü değildir: Tutak'da rastlanan bir kült unsuruna Palu'da, Kaleköy ya da Varto'dan bilinen bir mimari elemana Van'da, Mazgirt'te rastlayabilmekteyiz. Bazı kült unsurlarının kimi mezar türlerinde daha çok bulunması yanında, bunların neden tercih edildiklerini kesin olarak belirlemek bugün için zordur. Üstelik, tüm Urartu'da tekil olan örnekler de vardır.

Doğu Anadolu'da derlenen, daha önce bilinenlerle birlikte toplam 47 kaya mezarının 24'ünde belgelenen kült elemanları, ilk bakışta çok çeşitli gözükmelerine karşın 4 ana kümeye ayrılabilir. Bunlar, nişler, kuyular, çukur ve çanaklar ve alanlardır. Bunlardan "kuyular", diğerlerinden farklı olarak ölü kültürünün sadece tapınım aşamasıyla değil, "kemik toplama birimleri" olarak farklı bir boyutuyla da ilgili olarak ele alınmaktadır. Kaya mezarlarının hem içinde hem de dışında rastlanabilen bu kült unsurlarından başka, I. Argiştı mezarı duvarları boyunca, eşit aralıklarla yerleştirilen stilize hayat ağaçları, aynı mezarın ön odası duvarında açılmış sembolik basamaklar, Doğubayazıt mezarı yüzündeki kabartmalar ve Atabindi mezarları üst alanı da ana kümelere girmeyen tekil örneklerdir.

Kaya mezarları içerdikleri kült unsurlarına göre aşağıdaki gibi kümelendirilir:

(6) Mezarlar hakkında ayrıntılı bilgi için, N. Çevik, *Urartu Kaya Gömütleri* (yayınlanmamış doktora tezi, 1990)

KÜMELEME

I- Nişler

a- Gömüt Dışı Nişler

1- Atabindi I

2- Umudum

3- Kaleköy

4- Bağın II

5- Van-Yakma

6- Yeniköy

7- Palu III

b- Gömüt içi nişler

1- Palu I

2- Kaleköy

3- Şirinlikale I

4- Şirinlikale II

5- Atabindi I

II- Kuyular

1- Kayalidere

2- Palu I

3- Kaleköy

4-Atabindi I

5-Marifet

III- Çukur ve Çanaklar

1- Sürbahan

2- Hasanova III

3- Pasinler

4- Atabindi I

5- Şirinlikale I

6- Şirinlikale II

7- Palu III

8- Yeniköy

9- Kaleköy

10- Divriği I

11- Hasanova II

12- Karakoyunlu

b- Duvar ve tavanda

1- Atabindi I

2- Hasanova I

3-Hasanova III

IV- Alanlar

- 1- Van-Yakma
- 2- Mazgirt I
- 3- Erbildi
- 4- Tanrıvermiş I (?)

V- Diğerleri

- 1- Horhor (S. Merdiven)
- 2- Horhor (Hayat Ağacı)
- 3- Doğubayazıt
- 4- Atabindi

I- NİŞLER

Kaya mezarlarının iç ve dışlarında bulunan kaya nişleri bu konularına bağlı olarak farklı formlarda olabilmektedirler. "Mezar dışı" kümesini oluşturan örnekler, mezarların yüzünde, ya da yakınında olabilmektedir. Atabindi, Umudum ve Kaleköy'de nişler mezarın yakınına yerleştirilmişken; Palu III, Yeniköy, Van ve Bağın II' de giriş yüzünde açılmışlardır.

a- Mezar Dışı Nişler

Atabindi I kayalıklarının kuzeydoğu dibinde (Resim : 1) ve *Umudum* mezarının bulunduğu kayalığın kuzeybatı dibinde (Resim: 2) açılan iki niş, alta doğru genişleyen, düz bitimli formlarıyla birbirlerine konum ve biçim açısından tam benzerken, diğer örnekler bu yönlerden farklılaşır: *Kaleköy*'de, mezar kayalığı batısında, aynı kodda yan yana açılmış iki "mihrap" (Resim: 3), Altın-tepe dikme-taşlarını çağrıştırdığına incedir, uzun ve üstü kavislidir.

Kaleköy örneği dışında bu tür nişler yürüme zemininde yapılmışlardır ve önlerinde tapınmaya uygun alanlar vardır. Hatta, Atabindi nişinde, Analıkız⁷ ve Meherkapı⁸ nişlerinin yanlarındaki düzenlemeleri

- (7) M. Riemschneider, *Das Reich am Ararat*, 1966, 62 vd. Res. 16; F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften* 1967, 128; T. B. Forbes, *Urartian Architecture*, 1983, 84 vd. Res. 9. Çiz. 43; M. T. Tarhan, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, 306, Res. 14,15; F. Işık, *AnatSt XXXVII*, 1987, 175, Lev. XXXVc.
- (8) König, age. 51 vdd. Nr. 10; T. Tarhan- V. Sevin, *Belleten* 155, 10, 1975, 407 vdd. Res. 11; V. Sevin-O. Belli, *Anadolu Araş* 4/5, 1976/77, 381 vdd; F. Işık, age. 173, Lev. XXXIIIb.

hatırlatan alanlar sözkonusudur. Mezar girişlerinden biraz uzak da olsalar, bu dış mimari unsurlar mezarlarla organik bir bağ içinde, birlikte tasarlanmış, mezar dışı ölü törenlerinin yapılmasına yönelik kült elemanlarıdır.

Palu III, Yeniköy, Van-Yakma ve Bağın II nişleri temelde diğerleriyle aynı olmakla birlikte, konum ve form açısından bazı değişiklikler içerirler.

Bunlardan *Palu III* (Resim: 4)⁹ ve *Yeniköy* (Resim : 5)¹⁰, benzer anıtsal nişleriyle çok özel örnekleri oluştururlar. Biçim ve boyutta tamamen benzer olan iki örnek arasındaki tek fark birinin içi boş, diğerinin kabartmalı oluşudur. Çok aşınmış olmasına karşın, Yeniköy nişinde, uzun mantosuyla profil duran birinin, eli öne uzatılmış biçimde tasvir edildiği anlaşılabilir (Çizim: 2)¹¹. En azından “resimleme”, Urartu’nun cephesi kabartmalarla bezeli tek kaya mezarını çağrıştırır; Doğubayazıt¹².

Palu III kaya mezarının, hemen doğu yanına açılmış olan tapınma nişi, alta doğru genişleyen, üstü kavisli biten, düz yüzeyle, tavanında küçük kare bir oyuk, tabanında da niş enince daha içerlek açılmış girintisiyle kendine özgü bir görüntü verir. Nişin üstünde, yağmur sularını yana kanalizasyon eden bir kanalcık, yanında da, Yeniköy benzeri anlamsız çizgisel işçilikler vardır.

Bu iki önemli örnek, boyutlarından formuna ve yanlarındaki çizgisel bezeklerine varıncaya kadar şaşılacak benzerlik içindedirler. Bu benzerlik, kabartmasız olmasına karşın Palu örneğinin işlevi konusunda da kuşku bırakmamaktadır; niş, mezar sahibinin tapınımını simgelemektedir; sadece simgelemektedir, çünkü, nişlerin önlerinde toplanıp tapınabilmek için geniş, yeterli bir alan yoktur.

(9) F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 508. Res. 14; N. Çevik, “Murat Koyağında bir Urartu Kalesi: Şebeteria” *Kültür* 95, 1992, 32 vd. Res. 15.16, Çiz. 4.

(10) F. Işık, *age*. 172, Res. 1, Lev. XXVIIIc, XXXIIb; Mezar Yeniköy’de olmasına karşın, hep “Alyar” olarak bilinegelmiştir. N. Çevik *age* 33 Dn 45

Bu tip, üstü kavisli kaya nişleri, içlerinde benzer duruşta kabartmalarıyla Asur’dan çokça bilinmektedir. W. Bachmann, *Felsreliefs in Assyrien* (1927) Taf. 7.21.23.

(11) Hayat ağacını döller biçimde işlenen konu ve figürün duruşu, ünlü Adilcevaz kabartmasından (E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu* IX, 1965, 7, Res. 23; C. A. Burney, *AnatSt* 8, 1958, 211 vdd; M. N. von Loon, *Urartian Art*, 1962, 73, Res.9), Altıntepe sütunlu salonunun duvar resimlerindeki figüre (T. Özgüç, Altıntepe I, 1966, 17, Lev. I-1), Bu gün Erzurum Müzesi’nde bulunan pişmiş topraktan “rahip” figürüne kadar (E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu* IX, 1965, 3, Lev. VIIa.b.c) aynıdır. Bu duruş Urartu’da karakteristiktir.

(12) D. Huff, *IstMitt* 18, 1968, 58 vdd; F. Işık, *AnatSt* XXXVII, 1987, 170, Lev. XXIIc; ay. *TAD* XXVIII, 1989, 17, Res.6

Bağın II mezarı alınlık nişleri, bu simgeselliği doğrulamaktadır (Resim: 6); hiç önalanı bulunmayan mezar girişinin üst yanlarında, fazlaca erezyona uğramış iki küçük niş yer alır. Ait oldukları mezara paralel olarak diğerlerine göre daha küçük boyutlu ve niteliksizdirler. Formda benzememesine karşın, Kaleköy'deki gibi ikili düzenlenmiş olması ilginçtir.

Mezar yüzündeki nişlerin son örneği *Van*'dan, *Sevin*'in "kremation mezarı" olarak belirttiği yapının yüzü, giriş ve üstündeki unsurla birlikte "boğa başı" niş oluşturur (Resim: 7). Hep "T" niş denilegelen¹³ bu türün aslında *Körzüt* ve *Gevaş*¹⁴ doğrulayıcılığında birer "Boğa başı" niş biçiminde tasarlandıkları anlaşılmaktadır. Mezar kayalığı dibinde de bir örneği bulunan bu tür nişler gösteriyor ki, mezar cepheleri yalın bir giriş olmaktan öte, içerde yatanların hayırına tapınmaya yönelik bir işlev yüklenmişlerdir. Böylelikle cephenin görkemi oluşturulurken, mezarın dokunulmaz kutsallığını da vurgulamaktadırlar.

b. Mezar İçi Nişler

Büyük, dikdörtgen nişler ve mihrap biçiminde olanlar olarak iki alt kümeye ayrılırlar.

İlk grup mezarlarda ölü gömmenin, onun tapınma ve kültüyle ne kadar içiçe oldukları konusunda en açık kanıtları sunar. İlk bakışta sadece, ölü yeri olarak düzenlendikleri düşünülse bile, ayrıntılara inildiğinde ölü gömmeyi aşan genel yapı ve mimari elemanlara sahip oldukları görülür. Bu tür nişler hem tapınmak, hem de ölü koymak üzere düzenlenmişlerdir. En ve boyları birbirlerine çok yakın olan nişlerin derinlikleri değişmektedir. Bu ayrımı oluşturan neden uygulanan gömü biçimidir. Örneğin, çıplak cesedin sığabileceği *Palu I* de 0.57 m (Resim: 8), önünde engel yükseltisiyle daha özenle oluşturulan *Kaleköy*'de de 0.90 m (Resim: 9), "içine lahit yerleştirildiği" düşünülen *Sangar*'da 1.30 m (Resim: 10)¹⁵, üç duvarı boyunca urne takaları dizili *Atabindi I* de 1.20 m (Resim: 11), tabanında iki sıra urne oyuğu açılmış *Şirinlikale II* 'de 1.40 m (Resim: 12) olarak değişir.

Bu tür büyük nişlerin biçimleri sadece ölü koymaya ilişkin işlevlerinin etkisinde oluşmaz, ikinci işlevleri olan tapınmaya yönelik un-

(13) O. Belli, *Anadolu Araş*XI, 10, 1989, 65vdd; N. Çevik, *Kültür* 95, 1992, 28 vd. dn. 18.

(14) Bu iki yeni örnek, F. Işık'ın hazırladığı "Açık Hava Tapınakları" konulu, kapsamlı bir kitapla bilim dünyasına sunulacaktır.

(15) W. Kleiss, *IstMit* 18, 1968, 8. Lev. 2.3, Çiz. 6.7.

surlarla da biçimlenirler: Atabindi I'de sol yan duvarında bir silme ve sağ yan başlangıcında küçük bir oyukla ön odadan ayrılmış eyvanımsı nişin tabanında adak amaçlı bir kaya çanağı; Şirinlikale II'de arka duvar ortasına oyulmuş nişe çıkan basamağın iki başına birer küçük oyuk ve basamağın sağ bitimine denk gelen köşeye dikdörtgen bir adak çukuru; Kaleköy'de nişlerin önlerinde, mezar tabanına açılmış adak çukurları ve niş duvarında küçük bir oyuk bu tür nişlerde ölü kültüyle ilgili ayrıntıları oluştururlar. Tüm bunları destekleyen önemi tartışılmaz bir örnek de Sangar mezarındadır; mezarın en önemli yerine konurmuş büyük ve derin nişin arkasındaki dikme-taş biçiminde oyuntu, Kleiss'in "ölü kültüyle ilgili olduğu" yolundaki yorumunu doğrulamaktadır¹⁶. Nişe çıkan basamağın önündeki kare çukur ve onun önünde ve yanında yerleşik oyuklar da, ölü yerleştirilen bu birimin aynı zamanda kült törenlerinde de kullanılacak biçimde düzenlendiğini açıkça göstermektedir.

Tüm Urartu'da tek örnek olan "mihrap" biçimli niş, form açısından diğerlerinden ayrıldığı gibi, adak çanağıyla da şaşırtıcı görüntü verir.

Mezarların içlerinde bulunan bu tür elemanların diplerinde çoğunlukla küçük ya da tüm niş tabanınca açılmış büyük çanaklar vardır. Tek fark Köseköy kaya odası nişindedir; burada dikme-taş biçimli sunak doğrudan ana kayadan oyulmuştur (Resim: 13). Ancak bu biçimiyle Umudum Tepe'deki kutsal alanda yeraltı tanrılarıyla ilişkili, ana kayadan oyulmuş sunakla benzeşiyorsa da , mihrap ve tek odalı kaya mezarı, dışa açıklıklarının çokluğuyla Urartu'da tekdir; çok büyük düzenlenmiş kapısı, iki mazgal penceresiyle bir mezar için fazla aydınlık ortam bu olağan dışı örneğin mezar olmadığını düşündürmektedir. Aynı yaklaşım Umudum mezarının, kilise olarak kullanıldığı dönemde eklenmiş mihrabı için de geçerlidir. Mihrap, duvarları, adak çanağı ve tamamen duvardan taşkın yapısıyla benzersizdir (Resim: 14). Aslında Urartu kaya mezarları plan ve diğer ayrıntılar açısından birçok tekil örnek vermektedir, ancak burada kaya işçiliği de düşündürücü niteliktedir. Tüm bunlar, eyvanımsı mezar ön odasının alınlıklı üst yapısındaki şaşırtıcılıkta perçinlenmektedir.

Şirinlikale'deki örnek takaların arasında düzenlenmişliğiyle Umudum ve Köseköy'den farklı yapı gösterirler. Şirinlikale I mezarının arka odasında bulunan mihrap, aynı duvardaki 4 takanın ortasına yerleştirilmiştir. Takalar ve mihrabın üst kodları ve kavisli bitimleri aynıdır, ancak mihrap, tabana inen uzunluğuyla diğerlerinden ayrılıp belirginleşir. Şirinlikale bu konudaki tek örnektir¹⁷.

(16) *age*, 8, Çiz. 6.

(17) Şirinlikale için bak, F. Işık, *Bellekten* 200, 1987, 499 vdd, Çiz. 6a, b.

II- KUYULAR

Mezarların en çok tartışılabilen, en az bilinen bu elemanları, her zaman arka ve yan odada yerleşiktir. Kuyular ve derin çukurlar olarak iki küme oluştururlar.

Kayalıdere, Palu I, Kaleköy, Atabindi I ve Marifet mezarlarından bildiğimiz kuyuların¹⁸, boyut açısından en görkemlileri *Kayalıdere*' dekilerdir. Mezarın iki büyük arka odasına yerleştirilen kuyulardan, 5 no lu odadaki 5.35 m, 3 no lu odadaki 6.90 m derinliktedir. İki kuyunun da ağız çevreleri kapak taşı konabilecek biçimde oyulmuştur. Ters bir huni görüntüsü veren elemanların tabanları 4 m den fazla bir düzlüktür ve tabanında bir de oyuğu vardır. *Palu I* mezarının arka odası köşesine yerleştirilen kare ağızlı kuyunun biçimi (Resim: 14), *Kayalıdere*'dekiler gibi aşağıya doğru genişlemektedir. Dolgu nedeniyle 3 m den sonrası görülemez. Kuyunun iç duvarlarının iyi traşlanmış, özenli bir kaya işçiliğinde olması dikkat çekicidir. *Palu I* kuyusunun bir ayrıcalığı da içinde bulduğumuz 0.60*0.60 m ölçülerinde tamamla-nabilen beyaz mermerden kapak taşı parçalarıdır: Kapak, çevresi oyuntulu kuyu ağzına oturmuştur. *Kaleköy* kuyusu, mezar dışına yerleştirilmiş olmasıyla ötekilerden farklıdır. Ancak, bu "dış" hiçbir zaman mezardan ayrı planlanmış anlamına gelmemektedir. Aksine, ana plandaki birlik, aynı ön alandan giriş ve özellikle aynı kaya işçiliğiyle, tamamen organik bir bağ içinde olduklarında kuşku bırakmamaktadır. Birlikte tasarlandıklarına ilişkin tüm açık anıtlar bir yana, mezar ve kuyu alanlarına giriş kapılarının eşik kodlarının bile aynı olması rastlantı değildir. Bir kapıyla girilen kuyu alanının üstünün açık olması *Kaleköy*'ün diğer ilginç yanıdır. Kuyunun 2 m den sonraki derinliği dolgu nedeniyle bilinmemektedir¹⁹.

Urartu'da 5 mezarda, toplam 7 örnekle varlığına tanık olduğumuz kuyuların üçü derin çukurlar biçimindedir.

Bunlardan ikisi, her konuda önemli ayrıntılar barındıran *Atabindi I* mezarının arka ve yan odasında yerleşiktir (Resim: 15). Tamamen moloz dolgu olduğundan derinliği bilinmeyen yan oda çukurunun ağız genişliği 1.10 m, arka oda çukurunun ağız ise 0.75 m, bilinen derinliği de 1.10 m dir.

(18) Kale Hidar A gömütünde ve Karnıyank'taki kuyular iki İran örneğini oluşturur. W. Kleiss, *IstMitt* 7, 1974, 97, Res. 18.

(19) *Kaleköy* mezarını planıyla ilk kez tanıtan B. Ögün, bu planda, kapıyla girilen, çok özgün alanın içinde açılmış kuyuyu- mezardan ayrı düşündüğünden olsa gerek- ele almamıştır. B. Ögün, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Festschrift für F. K. Dörmer, 1978, 639 vdd. Çiz. 2, Lev. 1,2. Mezarın kuyu alanıyla birlikte plan ve resmi için bak, N. Çevik, *Urartu Kaya Gömütleri*, 89 vdd. Çiz. 27, 28 (yayınlanmamış doktora tezi 1990).

Derinliği 1.20 m, ağız çapı 0.60-1.00 m olan bir rneği de *Marifet* mezarında bulunan derin çukurların kuyulardan farkları salt boyutlarında değil, form ve ağız yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Kuyular gibi genişlemeden, düz inen çukurların ağızları da kapatıldıklarına ilişkin bir iz taşımamaktadır.

Kuyuların buluntu vermeyişi ve bunların tüm mezarları içeren bir yaygınlıkta olmayışları işlevleri konusunda kesin bir yorum yapmamızı güçleştirir. Yine de bu konuda bazı öneriler vardır: Derin kuyuları Burney "sarnıç", "lnn ikinci yaşamında kullanacağı kutsal su kuyusu"²⁰, "atık kuyusu"²¹ ve Piotrovski, "Trans Kafkasya geleneğinde kuyu biçimli mezar odası"²² olarak yorumlar. Ancak bu yorumları kabullenebilmek zordur. Bu türden kuyuların işlevi için Hitit tanıtılı tek öneriyi F. Işık getirir: "Yeraltı tanrılarına ilişkin kurban kuyusu"²³. Hitit metinlerindeki kurban töreni anlatımlarından ²⁴ yola çıkarak savlanan bu düşünce, Kayalıdere kuyusunda ele geçen, "kuşkulu da olsa büyükbaş hayvanlara ait kemiklerle" destek bulurken ²⁵, kuyu ağızlarının niteliksiz yapı ve konumları yanında girilemez olmaları, bu işlevde de olmadıklarını göstermektedir. Kuyu ve çukurlara atık birimleri işlevi yüklenmiş olmalıdır.

III- ÇUKUR VE ÇANAKLAR

En yoğun rastlanan kült unsurları çanak ve çukurlardır. Çoğunlukla adından da anlaşılacağı gibi çanak biçiminde ana kayaya oyulan bu elemanlar Hasankale'deki gibi dikkörtgen ya da Kaleköy'de olduğu gibi

-
- (20) C. A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, 107 vd'da bunların "su kuyuları olabileceğini ancak göze nekli kaya yapısıyla kuyuların buna uygun olmadığını" belirtir. Piotrovski'yle uzlaştığı "kuyu mezar odası" görüşü ise, age, dn. 116, Urartu'da bu tür bir Transkafkas gmine gele neğine rastlanmaması yanında, bunu destekleyecek buluntu vermeyen Kayalıdere kuyusu ve diğerlerinin kanıtsızlığında kabul edilemez.
- (21) Adilcevaz H kayalığındaki I no lu yeraltı oyma mezarında, tek odanın arkasına süpürülmüş l artık ve eşyaları, Urartu'da eski ölülerin, yenilere yer açmak amacıyla mezar arkasına toplandığını göstermektedir. B. ğn, *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, 1973, 61 vd. Res. 7, 8. Çok odalı mezarların da bazılarında rastlanan kuyuların da aynı işleve yönelik açıldığını gösteren buluntu ele geçmemesine karşın yapı ve konumları buna uygundur. St. Etienne mezarında ileri kemiklerle dolu bu tür "repository"ler ele geçmiştir. G. Barkay-A. Kloner, *BAR XII-2*, 1986, 36, Res. 34,35. St. Etienne'deki kemik dolu "repository"ler kuyu değil, odadır. Ancak "atık kuyusu" içeren mezarlar Megiddo'dan bilinmektedir: P.L.Guy, *Megiddo Tombs* (1938) 125, Fig.149.
- (22) C. A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, dn. 116.
- (23) F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 509; ay. *TAD XXVIII*, 1989, 21.
- (24) H. Gonnet- Bağana, IX, *TTK I*, 1986, 227.
- (25) Burney, age. 107: "...shafts contained burials of large animals, such as horses the absence of bones in the damp fill, is not conclusive.

formu belirsiz olabilmektedirler. Mezarların iç ve dışında rastlanan çukur ve çanakların en ilginç yanları sadece tabanda değil duvar ve tavanda da olabilmeleridir.

Dinamitle havaya uçurulmuş *Sürbahan* mezarı dış parçalarından birinde, yanyana açılmış kötü işçilikli iki çukur (Resim: 16); *Hasanova III* mezarının hemen dışında oyulan çanak (Resim: 17); *Hasankale* mezarı eşik dış önünde dikdörtgen açılmış çukur (Resim: 18) ve *Divriği I* mezarı kapı dışındaki yükseltiye özenle yerleştirilmiş çanak (Resim: 19), bu türün mezar dışında açılmışlarına örneklik ederken, *Atabindi I*'in üstünde saptadığımız delik, sanki, dış ve iç adak çanaklarının ne denli içiçe olduğunu anlatırcasına, mezar ön odasına açılmaktadır (Resim: 20). Bu mezar dışı ölü tapınımlarını içleriyle bağlantıya sokan çok ilginç bir kült ögesidir. Aynı mezarın daha önce değinilen büyük nişinin ortasında da yine bir kaya çanağı sonulara yönelik olarak, bu kutsal alanın odağına yerleştirilmiştir. Aynı düzenleme, ana nişin önünde yerleşik çanaklarıyla *Şirinlikale II* (Resim: 21) ve *Sangar*'da vardır. *Şirinlikale I* ve *Palu III* mezarlarının ortak yanları da bu mezarlardaki adak çanaklarının hemen ana girişten sonra yerleştirilmiş olmasıdır. *Yeniköy* örneğinde eleman, çanaklıktan çıkıp çukurlaşmıştır. En büyük boyutlu adak çukuru buradadır. *Kaleköy* ve *Hasanova II* mezarlarında ana oda tabanında çok sayıda irili ufaklı oyuk ve çanaklar olduğu görülmektedir. Ancak bu oyuklardan bazılarının tabana yerleştirilen urnelere ait oldukları unutulmamalıdır.

Mezarların iç ve dışlarında olabilen bu tür çanakların sıvı, özellikle de "su" sunusuna yönelik açılmış oldukları anlaşılmaktadır. Yukarıdaki örneklerin en ilginç olan *Palu III* tabanındaki çanak, parmak kalınlığındaki bir kanalcıkla mezarın arka duvarında açılan üçgen biçimli takayla bağlantılı düzenlenmiştir (Resim: 22); bu, belli ki suyla ilgili bir düzenlemedir²⁶. Eski Doğu'da varlığını bildiğimiz ve geleneğin bu gün bile mezarlarda açılan çukurlarla sürdüğüne tanık olduğumuz, her dinde, o dinin inançlarınınca hep yaşayan bir tapınma biçimi. Bunun yorumu, Babil mezar yazıtındaki "onun ruhu taze su içecektir" diyen dua metni²⁷, ya da Asurbanipal'in Elamit krallarının mezarlarını açışı ve onları Asur'a taşımasıyla ilgili olarak, "ben onların ruhlarına rahat olmama cezası verdim, ben onları su sunusundan ve cenaze töreni sunularından mahrum ettim"²⁸ sözlerinin içeriğindedir. Ayrıca topraktan yapılmış bir Asur lahdi

(26) N. Çevik, *Kültür* 95, 1992, 28 vd. dn. 18, Res.7.

(27) M. Bayliss, *Iraq XXXIX-II*, 1973, 118.

(28) *Age.*, 117; M. Streck, *VAB* 7, 56 vd.

üzerindeki yazıt, “orada senin adın kutsanmış olsun ve ölü ruhun saf su içsin”²⁹ der ve söz, Aşur’un 71 no lu oda mezarında, tulum biçimli bir oyukta³⁰ somutlaşır. Özellikle kültürel ilişkilerde iççeliğini bildiğimiz Asur örnekleri, Urartu kaya mezarlarındaki kaya çanaklarının sunusuna ve törensel hayat ağacı yerleştirilmesine ilişkin işlevlerinin de kanıtıdır. Çukurların bulunmadığı mezarlarda bu işlevi toprak kapların üstlenmiş olabileceğine ve hatta doğrudan yere dökülebileceğine ilişkin kanıtlar da Geç Hitit betimlerindedir (Çizim: 6)³¹. Altuntepe ölü tapınma alanındaki dikme-taşlar önünde yerleşik sunak da³², ileride göreceğimiz gibi, Urartu silindir mühür baskılarının doğrulayıcılığında³³ sıvı sunusuna ve törensel hayat ağacı yerleştirilmesine yöneliktir. Böylece, Babil ölü kültü terminolojisinde, Me nagu³⁴ olarak geçen “su dökme-sunma”-olayının Urartu’da da olduğunu yazılı belgelerle kanıtlamış olmaktadır.

Kaya çanaklarına, mezarların duvar ve tavanlarında da rastlanmaktadır. Ölü kültüne ilişkin elemanların en ilginç ve gizemli örnekleri tavanda yer alanlardır. Hiçbir işlevi olamayacak biçimde, salt simgesel olarak düzenlenmiş bu türün tek örneği *Hasanova III* mezarı arka odası tavanında oyulmuştur. Duvardakilerde olduğu gibi formları yuvarlaktır. Ancak, duvar çanakları arasında, yuvarlak olanlardan başka, irili ufaklı kare veya dikdörtgen olanlara da rastlanmaktadır. *Hasanova III* (Resim: 23) ve *Hasanova I* (Resim: 24) mezarları bu konuda en çarpıcı örnekleri verir.

Mezar dışı duvar çanaklarına, sadece Atabindi I örneklik eder. Mezar duvar ve tavanlarında yer alan, çoğu zaman derinliksiz, küçük boyutlu ve yuvarlak biçimli çanakların simgesel oldukları anlaşılmaktadır.

IV- ALANLAR

Ölü kültüne ilişkin tüm bu mimari elemanlardan başka, bir de mezarların dışında ve onlarla organik bir bağ içinde oluşturulmuş, değişik boyutlarda düzlükler sözkonusudur; bunların, ölü törenlerinde gerekli alan ihtiyacını karşılamak üzere düzenlendiği anlaşılmaktadır. İleride değinilecek olan Altuntepe yeraltı örme-mezarları için düzenlenmiş açık

(29) F. Delitsch, MDOG 11, 15 vd.

(30) A. Haller, Die Graber und Gräfte von Assur, 1954, 168.

(31) Malatya Geç Hitit kabartmasında, Kral Sulumeli, önünde duran toprak kaba sıvı sunu dökmeğindedir, D. Huff, IstMitt 18, 1968, 84, Res.12.

(32) T. Özgüç, Altuntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, 1969, 28 vdd. Res. 29, 33.

(33) C. Işık, JDI 101, 1986, 1 vdd.

(34) M. Bayliss, Iraq XXXIX, 1973, 116.

hava ölü tapınağı, mezar dışı törenleri ve ilgili alanlar konusunda bilinen en iyi örnektir.

Van kayalıklarının güneydoğu ucunda, “yakma mezarı” olarak bilinen ilk örnekte, birbiriyle bağlantılı, iki mezar-önü alanına, Kale’den, 20 si rahatlıkla izlenebilen kaya basamaklarıyla inilmektedir (Resim: 7). Çok küçük boyutlu tek odadan oluşan *Mazgirt I* mezarının bulunduğu kaya kütesinde, hemen mezarın yan üstüne denk gelen kısma açılan küçük alana, kayalık dibinden dönerek çıkan kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır. Bugün, alt yarısı erezyona uğradığından donanımsız çıkmak olanaksızdır (Resim: 25). Benzer planda diğer bir alan da *Erbildi*’dir.. Bu örnekte, yüksek bir kaya kütesine açılan tek odalı mezarın hemen yanına küçük bir tapınım alanı açılmış. Buraya da *Mazgirt*’de olduğu gibi kayalığın kuzey dibinden dönerek çıkan basamaklarla ulaşılmakta (Resim: 26). *Tanrıvermiş I*’e inen, bu gün düzelmiş basamakların başlangıcında küçük boyutlu bir alan düzenlenmiş (Resim: 27). Ancak, bunun, basamakların başlangıcını rahatlatıcı bir düzlük mü, yoksa diğerleri gibi kutsal alan mı olduğu çok açık değildir.

Mezarlarla bağlantılı dış tapınım alanlarına en çarpıcı örnek kuşkusuz Atabindi mezarları üstünde düzenlenmiş olandır. Bu alan, içerdiği çok değişik kült elemanları nedeniyle V. kısımda ele alınacaktır.

Urartu ölü kültürünü en açıklayıcı örnek, Altıntepe açık hava ölü tapınağıdır. Yanıbaşındaki, yeraltı örme- mezarlarıyla birlikte tasarlanıp yapıldığı anlaşılan alanın arkası düz bir duvar örülerek korunmaya alınmıştır; bu yapılırken, duvarın orta kesimde nişsel bir girintiyle çözümlenmesi ilginçtir³⁵. Girintinin ön ekseninde konumlanan, üstü kavisli 4 dikme-taş, yanyana dizili 4 altlığın zıvana deliğine oturur ve bunun önündeki yuvarlak oyuklu bir sunak görüntüyü tamamlar (Çizim: 4). Bu alanın belirli zamanlarda düzenlenen ölü törenlerinde kullanıldığı, hafiri T. Özgüç tarafından belirtilirken³⁶. Toprakkale’de ele geçen, kazıma betimli bir taş levha³⁷ bu haklı yorumda yol gösterici olur. Tasvir, altlıkların üstünde duran, Altıntepe benzeri 3 dikme-taş, bunların önünde daha alçak bir altlık üstüne dikilmiş, dalları aşağıda “hayat ağacı” karşısında elleri tapınma

(35) Özgüç, *age.*, 28 vdd. Res. 31, 32: Özgüç’ün değinmediği bu nişsel görüntünün yorumu için bak. F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 507; ay. *TAD XXVIII*, 1989, 20.

(36) Özgüç, *age.*, 33, Res. 33; “Bu açık hava mabedinin, ölü kültürüyle ilgili olduğundan ve muayyen zamanlarda burada toplanıldığından, dini merasimler yapıldığından şüphe edilmemelidir”.

(37) C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien, Einst und Jetzt* II-1, 1931, 549; C. Işık, *JDI* 101, 1986, 1 vdd. Res. 1.

durumunda verilmiş bir erkek tasviri ve yanındaki testiden oluşmaktadır (Çizim: 5)³⁸. Resmin, dikme- taşlar önünde tapınan bir Urartuluyu anlattığı açıktır. Bu tasviri diğer yönleriyle birarada değerlendiren C. Işık, elindeki libasyon testisiyle dikme-taşlar önünde taş çanağa bir sıvı dökerek sunuda bulunan bir Urartulu çizimiyle, Altın-tepe'deki sunu olayını canlandırmıştır³⁹. Altın-tepe'de ele geçmeyen libasyon testisi ve "ölüm ağacı" gibi tapınma ilişkin diğer araç gereç, mühürlerde taşınabilir türden tasvir edilmiştir. C. Işık'ın yeniden canlandırmasında eksik olan en önemli unsur hayat ağacıdır. Altın-tepe'de "Steller Tapınağı"nda dikmeler önünde duran yuvarlak sunağın ortasındaki delik "dikilen bir hayat ağacından" yana açıkça iz vermektedir.

V. DİĞERLERİ

Tüm Urartu'daki en nitelikli mezar olan, yazıtıyla belli *I. Argiştı* mezarı içerdiği iki farklı kült unsuruyla da eşsizdir. Bunlardan biri, ön oda arkasında duvarın yarısında başlayıp tavanda sonlanan basamaklardır. Her biri değişik ölçülerde oyulan basamaklar, ilk adımın bile atılamayacağı biçimde yapılmasından da belli olduğu gibi işlevsizdir: Zaten, tavanda bitip, hiçbir yere ulaşmaması bunu açıkça göstermektedir. Aynı basamaklardan, bulunduğu kaya duvarının arkasındaki, kuzeybatı arka odasında da olması ilginçtir. Ön odadaki basamakların önüne düşen kesimde, tabanda yaklaşık 1 m² ölçülerinde oyularak belirlenmiş bir alan vardır. Simgesel basamaklar ve önündeki kare alan, büyük boyutlu ön odalarda düzenlenen ölü törenlerinin ne kadar ilginç olabileceği konusunda benzersiz bir örnek sunar (Resim: 28). Aynı mezarın duvarlarına eşit aralıklarla oyulan içbükey kenarlı, ortası oyuk bezek de hiçbir mezarda benzer bulamamaktadır (Resim: 29)⁴⁰. Ortasındaki deliğin, birşey sokulabilecek biçimde oluşu, bezemeye birlikte bir işlev yüklediğini düşündürmektedir. Nitekim Tarhan, bunların "aydınlatma araçlarının ya da bronz protomların tutturulduğu yuvalar"⁴¹ olduklarını öne sürer. Kenarları içe kavisli bu motif benzerini Arinberd (İrpuni) ve Altın-tepe duvar resimlerinde bulur⁴². Hançar'a göre bu motif "stilize

(38) Özgüç, *age.*, 33 de Toprakkale mühründen yola çıkarak Altın-tepe alanının açık hava tapınağı olduğunu, mühürde gözüken gaga ağızlı testinin de libasyon için kullanıldığını belirtmiştir. Çizimiyle daha aydınlatıcı benzer yorum için bak. C. Işık, *JDI* 101, 1986, 12a vd. Res. 13.

(39) C. Işık, *age.* 3 vdd. Res. 13; F. Işık, *TAD* XXVIII, 1989, 20, Res. 23a.

(40) Tarhan basamaklar ve kare alanın işlevine değinmemiştir. T. Tarhan, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, 295 vdd.

(41) Tarhan, *age.*, 310.

(42) K.L. Ohanesian, Arinberd I: *Arkitektura Erebnı*, 1961, 58 vdd; T. Özgüç, *Altın-tepe I*, 1966, 11 vdd. Res. 14, 23, 25, Lev. XXVII; F. Hançar, *IrAnt* VI, 1966, 96 vd; B.B. Piotrovski, *Urartu*, 1969, 61, Res. 9.

hayat ağacıdır”⁴³. Eğer ölü törenlerinde hayat ağacının da olduğunu mühürlerden biliyorsak ve eğer bir Urartu lahdinde kişisel eşyalar yanında, fildişi levhalardaki hayat ağacı tek buluntuysa⁴⁴, aynı motifi mezar duvarında görmek şaşırtıcı olmamalıdır.

Doğubayazıt örneği, Urartu ölü törenlerindeki gizi çözmede, yüzündeki kabartmayla ipuçları vermesi ve bu kabartmaların geniş bir anlatım kuşağı oluşturmasıyla Urartu’da çok özel bir yer alır: Mezar girişinin solunda hizmetçi, oğlakla gelirken, girişin diğer yanındaki mezar beyi, aynı yöne yönelik olarak bir elinde asası, diğer eli tapınır pozisyonunda, kabartmada görünmeyen Tanrı’ya kurban sunarak tapınmaktadır (Resim: 30, Çizim: 2). Kabartmadaki en ilginç ayrıntı sunulan hayvanın keçi- oğlak oluşudur. Urartu mühürlerinden varlığını bildiğimiz keçili sunu sahnelerinin anlamı⁴⁵, Piotrovski’nin de tahmin ettiği gibi⁴⁶, Mezopotamya dinleriyle bağlantı içindedir. Erken Asur Çağı’nda, genellikle başı yana dönük olarak betimlenen bu hayvanların, özellikle üçlü olarak mezara yerleştirildikleri bilinmektedir⁴⁷. “Sustuğumuz günde kral öldü, Asurlular ağlıyor, bir oğlak yakıldı” diyen Asur metninden⁴⁸ anlaşılıyor ki, ölen için hiç çiftleşmemiş, günahsız bir oğlak kurban edilmiştir. Hastalıklarda da “hastalığı yüklen sin diye kurban edilen oğlakların işlevini de açıklamış olmaktadır: “Günah keçisi”. Asıl ilginç olan ise, Asur’da 4. oda mezarda ele geçen palmye ağacı ve oğlak tasvirli çömlektir⁴⁹. Oğlak ve palmyenin, ölen ve dirilen tanrıları - İnnin ve Tammuz- simgelemelerine koşut olarak⁵⁰, ölen kişi için kurban edilen günahsız oğlak, onun tüm kötülük ve günahlarını yüklenmek için oradadır ve bu işlev de Asur’dan Doğubayazıt mezarı yüzüne taşınır; amaç, ölenin bağışlanmasını sağlamaktır. Doğubayazıt kabartmasındaki

(43) Hançar, *age.* 97.

(44) Altintepe III no lu gömütünde bulunan, birbirinin aynı 4 fildişi levha üzerinde stilize hayat ağacı vardır, T. Özgüç, *Altintepe II*, 1969, 56, Res. 57, Lev. L-1-4.

(45) “Tereve ait mühürde, oturan bir tanrı, ayakta rahip veya kral ve de bir oğlak işlenmiştir”. B.B. Piotrovski, *DTCF Dergisi* 23/1.2. 1965, 48. Karmir-Blur’da ele geçen bir silindir mühür baskısında ise yine bir sunulu tören sahnesi içinde keçi görülmektedir; C. Işık *JDI*, 101, 1986, Res. 9. Yine Karmir-Blur’dan bir gümüş madalyonda da böyle bir tapınma sahnesi işlidir. B.B. Piotrovski, Karmir-Blur III: *Results of Excavations*, 1955, 11, Res. 5.

(46) B.B. Piotrovski, *DTCF Dergisi* 23/1-2, 1965, 48: “Keçinin de anlatımın bir parçası olduğu mühürde işlenen konu, ancak Mezopotamya ve Önasya dinlerinin yardımıyla açıklanabilir”.

(47) B. Hrouda, *Nachtrag* (A. Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*), 1954, 184; Asur mezarlarına çoğunlukla üçlü olarak konulan keçileri böyle tanımlar. Doğubayazıt keçisi, küçük boynuzu, yelken kulakları, sakalı ve tırnağıyla bu anlatıma tamamen uymaktadır.

(48) R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, Nr. 473; E. Ebeling, *Tod und Leben bei den Babyloniern und Assyriern*, 1931, Nr. 13.

(49) A. Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*, Res. 20b.

(50) Ebeling, *age.*, 65; Hrouda, *age.* 184.

figüre tümüyle benzediğini saptadığımız Yeniköy mezar kabartmasında da mezar sahibinin betimlendiği, buradaki amacın da, dua eden mezar sahibinin, ölümünden sonra da kulluğunu sürdürmek olduğu anlaşılmaktadır⁵¹.

Çok ilginç bir örnek de, *Atabindi* mezarları üstlerinde düzenlenmiş, genelde “kaya işaretleri” diye adlandırılan çok sayıda “kaya oluklarıdır” (Resim: 31)⁵². Palu, Yeniköy, Bostankaya, Y. Anzaf, Deliçay, Pekerç gibi bir çok yerleşimdeki bu tür alanların, mezarlarla bir ilgisi bulunmaması, bunların sadece ölü kültüyle ilgili elemanlar olmadıklarını göstermektedir. Bu güne dek çözülmelerine karşın, dinsel anlamları olduğu açıktır⁵³. Belirgin ortak özellikleri ise küçük kanalcıklar biçiminde açılmış olmalarıdır. Biçimleri, bir Mezopotamya suç bağışlatma töreninde ruhlara şükran sunusu yapılırken okunan duayı çağrıştırır. Duacı aile, ruhlarının esenliği için şöyle yakarmaktadır: “ Bu gün, yeraltı tanrıları Şamaş ve Gılgamış”ın önünde duruyorum, su kanallarınıza soğuk sular döküyorum ki beni iyileştirin, ben de sizlere övücü türküler söyleyeyim”. “Olukların” biçimleri yazıttaki “oluk”u karşılarken, içerikte de ölümlere değil doğrudan yaşayanların sağlığına yönelik beklentiler yolunda sunu yapıldığını göstermektedir. Doğa üstü güçlere sahip oldukları ve yaşamı etkilediklerine inanılan ruhlar için de törenler yapıp, sunular sunulduğunu gösteren Mezopotamya yazıtları vardır⁵⁴. Urartu’da ölü kültüyle ilgili bir yazıt ele geçmediğinden, bu konuda Mezopotamya yazıtlarındaki uygun anlatımlara dayanmak zorundayız. Başta Asur, Önasya ve Mezopotamya geleneğinin kültür ve sanatta Urartu toplumu içinde bilinen yeri, ölü tapınımı konusunda etkileşimi de gündeme getirmektedir. Gerçekten de Mezopotamya’da oluştuğuna tanık olduğumuz ölü kültü ve törenlerinin-hiç değilse bir kısmıyla- Urartu’ya aktarılmışlığı, mezarlarda karşılaştığımız tören ve sunulara ilişkin anılan

(51) Herrir Bataş’da içinde kabartma olan bir niş saptanmıştır. C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien*, 278 vdd. Ancak, Pers başlıklarını çağrıştıran başlığı ve Urartu sanatında benzeri görülmeyen asastıyla bu kabartma, Sevin ve Belli’nin dediklerinin aksine, “Urartu dışında ve daha geç bir kültüre ait olmalıdır”. F. Işık, *Ana tSt XXXII*, 1987, 173, dn. 74.

(52) Kaya oluklarıyla ilgili diğer yorumlar için bak. O. Belli, *Anadolu Araş XI*, 1989, 65 vdd; F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 522 vdd. Res. 36-39; N. Çevik, *Kültür* 95, 1992, 28 vd. dn. 18, Res. 7.

(53) M. Bayliss, *Iraq XXXIX-II*, 1973, 119

(54) Asur ve Babil ölü kültü törenleri için bak. H.F. W. Saggs, *Some Ancient Semitic Conceptions of the Afterlife*, 1958, 157 vdd; Bayliss, age. 115 vdd; Ebeling, age., (Genel); R. C. Thompson, *The Epic of Gilgamesh* (Genel). P.B. Adamson, “Death From Disease in Ancient Mesopotamia”, *Mesopotamia* 8, 1980, 187 vdd.; E. Porada, “The Iconography of Death in Mesopotamia in the Early Second Millenium B.C.” *Mesopotamia* 8, 1980, 259 vdd.

kült elemanlarının işlevleriyle uyum içindedir. Bunda Eski Doğu geleneğinin payı da yadsınamaz: Bu güne dek kurulan ilişkilerin ötesinde, F. Işık, açık hava tapınakları ve kaya işçilikleriyle Urartu'nun Anadolu geleneğini sürdürdüğünü açıkça kanıtlamaktadır. Hitit metinlerinde NA4 hekur⁵⁵ denilen açık hava alanları, DİNGİR meş Api⁵⁶ diye adlandırılan çukurlar ile dikili- taşların⁵⁷ dini törenlerde tapınma araçlık eden elemanlar olduklarını öğrenmekteyiz.

Ölü Hatti krallarına yapılan yiyecek sunularını anlatan Hitit ritüelleri, Mezopotamya ritüelleri ile birçok paralellikler içerir. 14 gün süren bir cenaze törenini anlatan metin⁵⁸, uzun süren törenler konusunda bilgilendirici olduğu gibi, hangi ölüye ne kadar sunuda bulunulacağını listeleyen kısmıyla da⁵⁹ önem kazanır: Amaç, ölünün ruhunu güvenliğe almak ve ölüyü rahatsız eden bazı kötü ruhları kovmaktır⁶⁰.

Bir Ugarit cenaze töreni anlatımında da, törenlerin üç aşamada gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır: Kral adına Tanrı'ya yakarış, yiyecek sunusu ve su sunusu. Ölülerin ruhlarının da yaşayanlar gibi yeme içme ihtiyaçları olduğuna inanan insanlar, aslında bunu bir tür rüşvet olarak görüp karşılık bekliyorlardı: "Gel ve bunu ye, bunu iç, Babil Kralı Ammiditana'nın oğlu Ammişaduqa'yı koru"⁶¹.

Yazıt olmamasına karşın, ev biçimli Urartu mezarları, değişik işlevli iç mimari elemanlarından, buluntulara kadar tüm unsurlarıyla Anadolu ve Mezopotamya anlatımlarının kendileri için de geçerli olduğunu doğrulamaktadırlar.

Kült unsurları, 5-6 değişik örneğiyle birarada olabilmeleri yanında, tek bir çanak halinde de bulunabilmekte, hatta hiç olmayabilmektedir de. Birden çok elemanı barındıran mezarlarda bunlar, aynı tasarda yanyana olabildikleri gibi, mezarın farklı yerlerinde de konumlandırılmış olabilmektedirler.

(55) F. Imperati, *SMEA* 18, 1977, 1 vdd; H. Gonnet- Bağana, *TTK* IX, 277 vdd.

(56) *CTH* 599-*KUB* IV, 13-VI.

(57) *CTH* 594-*KUB* X, 17-1, 13.14.26-28; *CTH* 611-*KUB* XX, 63-XI, 18-I, II-13.

(58) H. Otten, *MDOG* 83, 1951, 47, vdd; L. Christmann- Franc, *RHA* 29, 1971, 61 vdd; W.T. Pittard, *Basor* 232, 1978, 97.

(59) Bu listeler için bak, Otten, *age*, 48-9, 62-70; E. Forrer, *WVDOG* 42, Nr. 24.29; Pittard, *age*, 67 vdd.

(60) Saggs, *age*, 157 vdd; Bayliss, *age*, 118.

(61) J.J. Finkelstein, *JCS* 20, 1966, 96.

Urartu'da birarada uygulandığını bildiğimiz “yakma” ve “ceset gömme” geleneklerinin, bilinen hiçbir kült elemanının varlığını etkilemediği açıktır. Örneğin, Van-Yakma mezarındaki kült alanı, ceset gömülen -ölü yataklı- Erbildi mezarında olabilirken, ceset gömünün uygulandığı Palu I'deki büyük nişe, bir yakma mezarı olan Şirinlikale II veya Atabindi I'de rastlanabilmektedir. Ancak, ölü yıkama ya da yakma işlerinin karşılandığı elemanlarda bu kuralın yanlışlanacağı açıktır.

Günümüzde olduğu gibi, İ. Ö. I. binde de Tanrı'ya ulaşmanın yolu, ölü için de, diri için de aynı olduğundan, mezarlara özgü kült unsurları, Urartu açık hava tapınaklarında da çıkar karşımıza. Bu nedenle ölü törenlerinde kullanılan bir kaya çanağı ya da nişinin, diğer tapınımlar sırasında da tapınmaya aracılık etmiş olmaları çok doğal karşılanmalıdır. Böylece de hakkında hiçbir yazılı belge ele geçmeyen “açık hava tapınakları ve tapınımının” karanlık yanları, mezarlarla belirlenen bazı kült unsurlarıyla aydınlanabilir. Atabindi I'in dış nişi ve üstündeki “oluklu alanın” hem ölü tapınımı, hem de diğer törenlerde kullanılıyor olması, Umudum açık hava tapınağında bulunan taban ve duvar çukurlarına ölü tapınaklarında aynı yoğunlukta rastlanması bu ortak kullanımı açıkça göstermektedir.

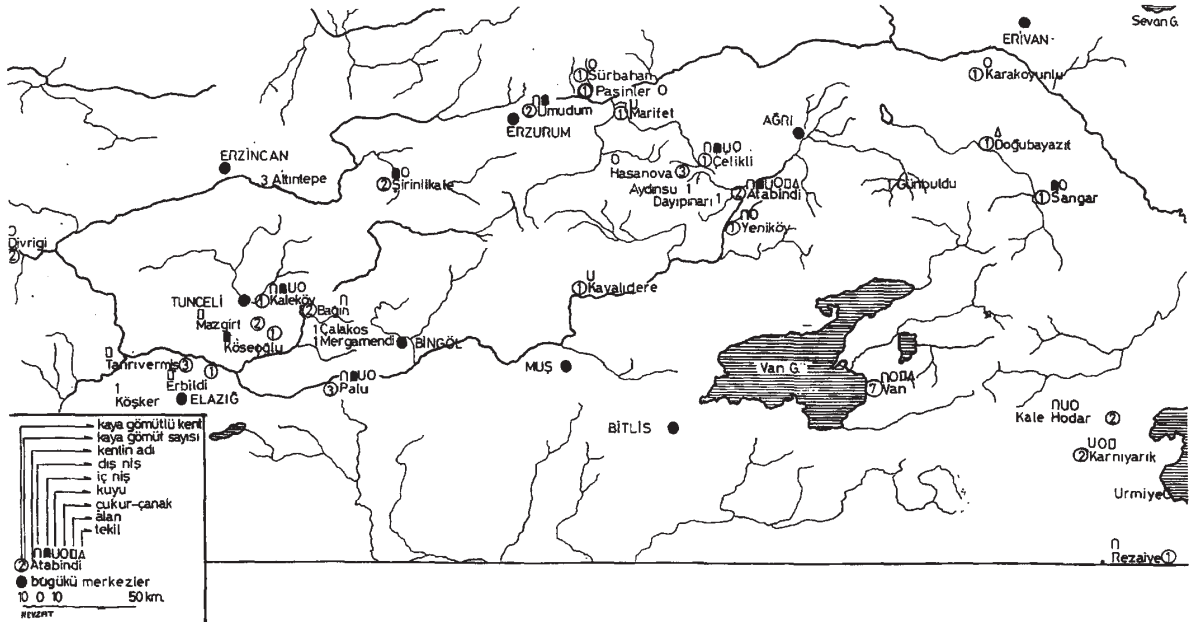
Anadolu ve Mezopotamya geleneklerinin ve sanatının harmanlandığı Urartu'da doruğa varan Eski Anadolu kaya geleneği, özellikle kaya mezar mimarisi ve kült elemanları, Urartu'da yaygınlaşmakla kalmayıp, Frigya'ya, ardından da Paflagonya ve Likya'ya gider⁶². Frigya sanatının büyük kısmını, özellikle kaya işçiliğini de Urartu'ya borçludur. Kaya mezar mimarisindeki birlik yanında, içerdikleri kült elemanları konusunda da birbirlerinden ayrılmamaktadırlar. Örneğin, Urartu'da yoğunlaşan kaya çanaklarına Frigya'da da çokça rastlanır: Yapıldak Kale'nin doğu eteğindeki kayalıkta açılan mezar teknesi önünde ve Döğür'deki mezarın üstünde açılan sunu çanağının erken benzeri Aslantaş mezar üzerindeki tapınma alanındadır⁶³. Yumrutepe'nin doğu yamacında, mezarı, giriş ön alanında iki ve Kümbet'teki “Solon” mezarı⁶⁴ içinde bir kuyu, bu elemanda da iki kültürün etkileşim içinde olduğunu çağrıştırırken, az derinlikli mezar içi çukurları da, giriş önüne açılmış olmalarıyla Urartu'daki örneklere gider. Diğer Frig kaya anıtlarında olduğu gibi, mezarlarda da kaynak F. Işık'ın doğruladığı gibi Urartu'dur.

(62) F. Işık, *TAD XXVIII*, 1989, 21.

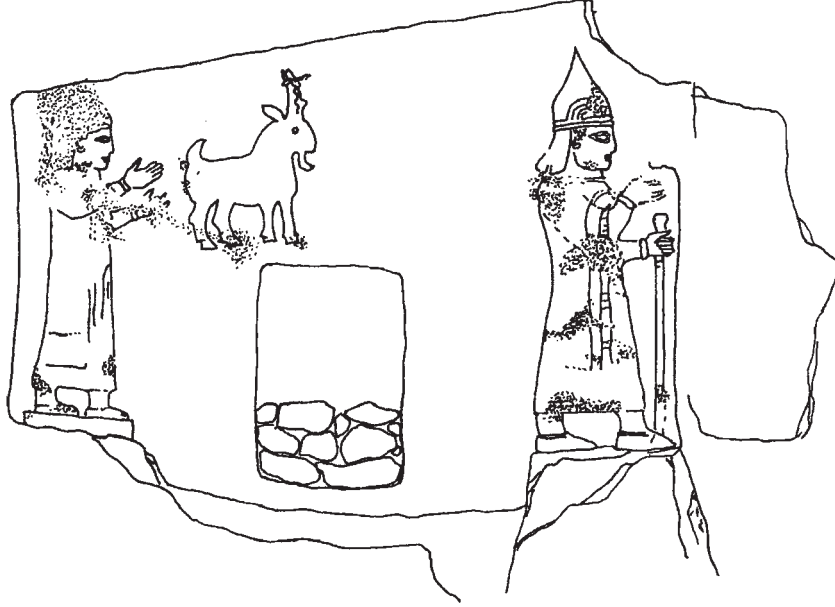
(63) C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments II*, 1971, Res. 128, F. Işık'ın bunu irdeleyen bir yazısı yayın aşamasındadır.

(64) Haspels, *age*. Res. 96.

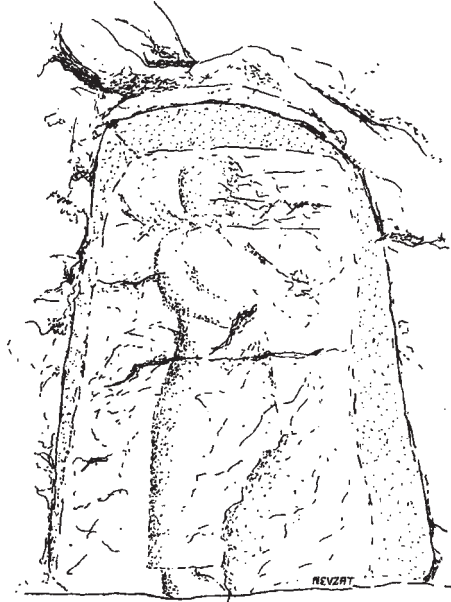
Ölü kültürüne ilişkin mimari elemanlar, anlama kavuşmalarını, büyük oranda Mezopotamya ve Anadolu yazıt ve belgelerine borçludur. Hakkında hiçbir belge ele geçmeyen Urartu ölü gömme geleneğine, yeni boyutlar kazandıran bu elemanlar, bağlantılı olduğunu saptadığımız Urartu açık hava tapınaklarına yeni yorumlar getirmemizde de yol gösterici olur. (Erzurum 1992)

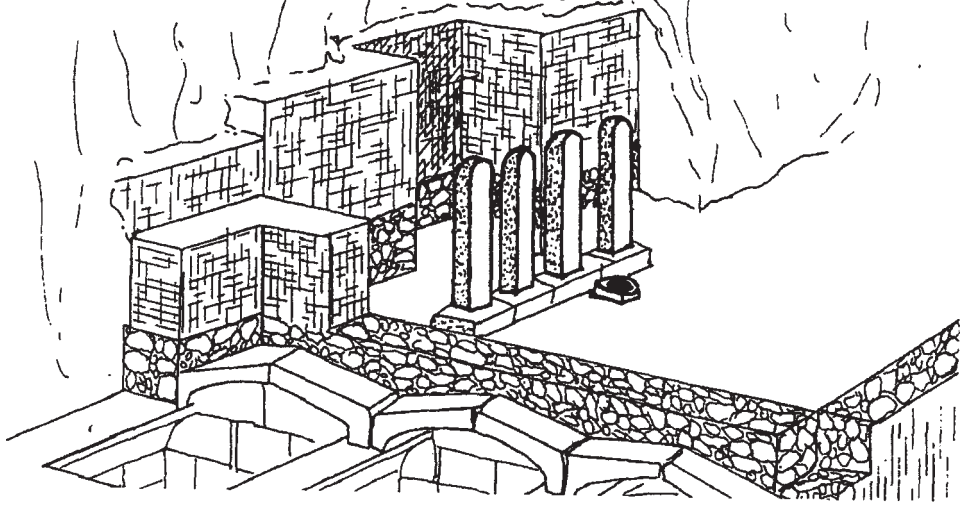
Çizim 1: Ölü kültüne ilişkin mimari elemanları olan Urartu kaya mezarlarının dağılımı.

Çizim 2: Doğubayazıt kaya mezarı yüzündeki kabartmalar (Huff'dan).

Çizim 3: Doğubayazıt, kaya mezarı yüzündeki kabartmalar ((Huff'dan)

Çizim 4: Altıntepe, ölü tapınım alanı (Özgüç'ten).

Çizim 5: Toprakkale, taş levha (Lehmann-Hapt'tan).

Çizim 6: Malatya, Geç Hitit kabartması (Huff'tan).

Resim 1: Atabindi I, dış niş

Resim 2: Umudum, dış niş

Resim 3: Kaleköy, dış nişler

Resim 4: Palu III, giriş ve dış niş

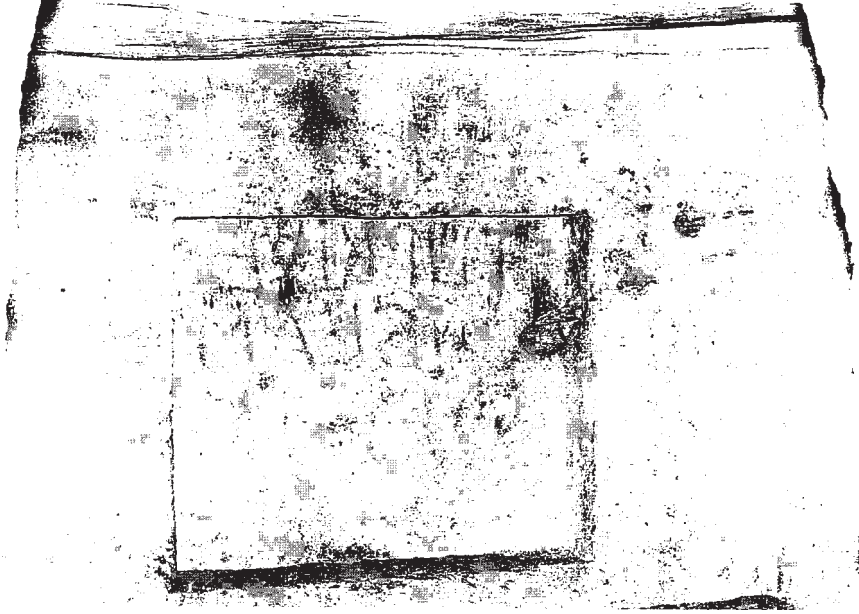
Resim 5: Yeniköy, giriş ve dış niş

Resim 6: Bağın II, giriş ve dış nişler

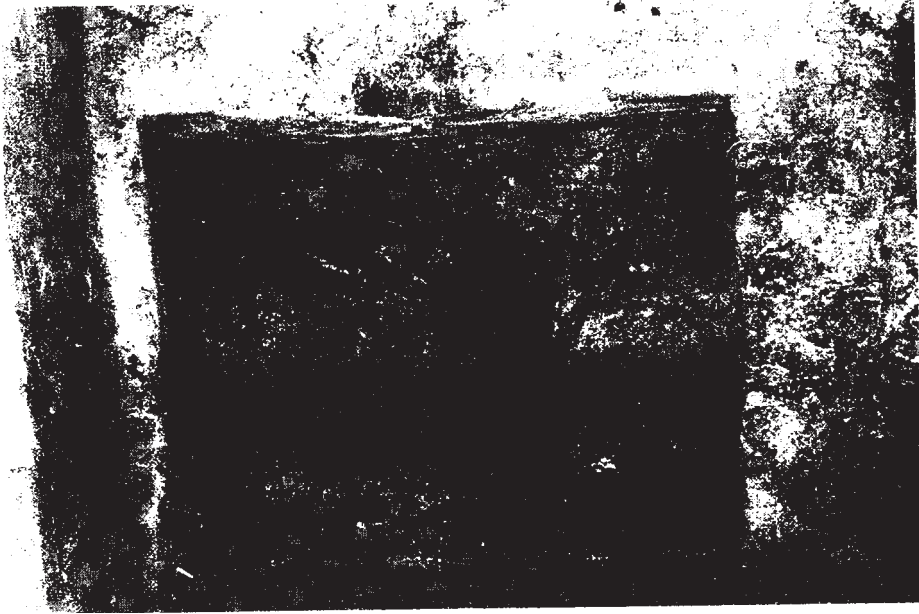
Resim 7: Van VII, gömüt girişi ve üstündeki boynuz biçimli elemanla oluşturulan, diptekine benzer boğa başı niş” ve alanlar.

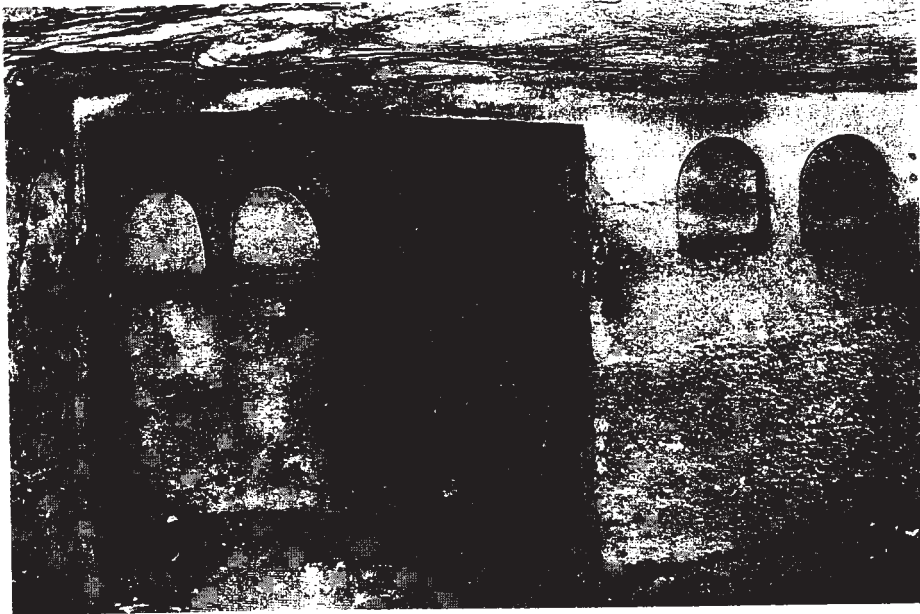
Resim 8: Palu I, niş

Resim 9: Kaleköy, niş

Resim 10: Sangar, niş (Kleiss'tan)

Resim 11: Atabindi I, niş

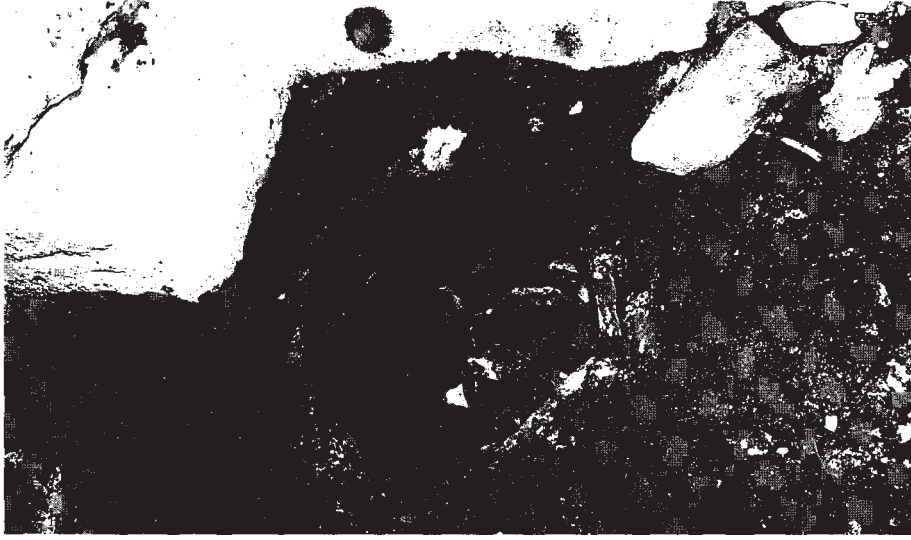
Resim 12: Şirinlikale II, niş (F. Işık'tan)

Resim 13: Köseköy sunaklı mihrap (F. Işık'tan)

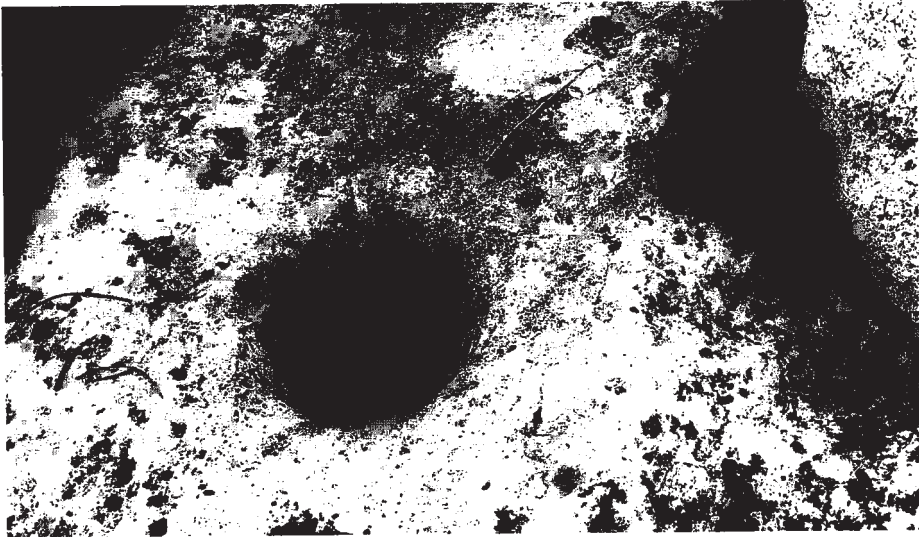
Resim 14: Ümudum, mihrap

Resim 15: Atabindi I, derin çukur

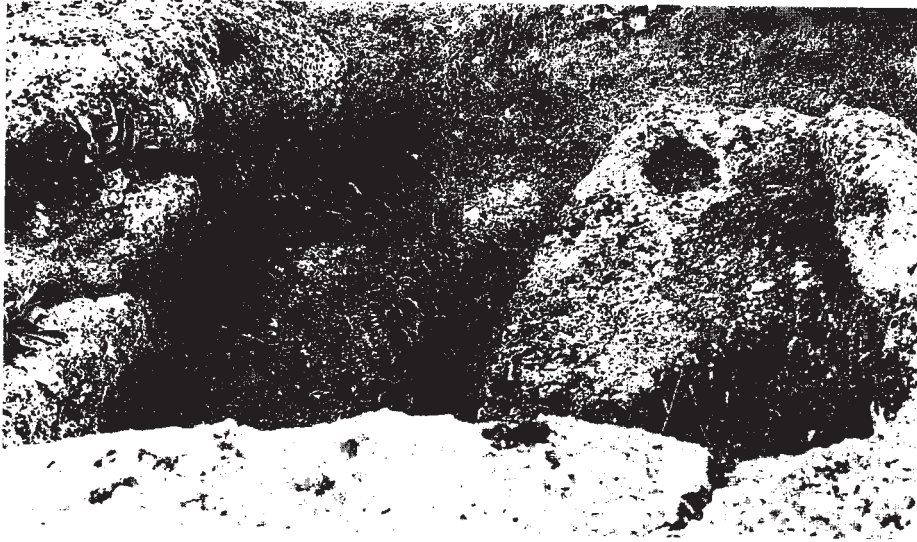
Resim 16: Sürbahan, iki çanak

Resim 17: Hasanova III, çanak

Resim 18: Pasinler, kapı öntü çukuru

Resim 19: Divriği I, çanak

Resim 20: Atabindi I, gömüt içine açılan delik

Resim 21: Şirinlikale II, çanak ve oyuk

Resim 22: Palu III çanakda sonlanan kanalcık

Resim 23- Hasanova III, takanın iç ve yanlarında bulunan değişik form ve boyutlarda oluklar

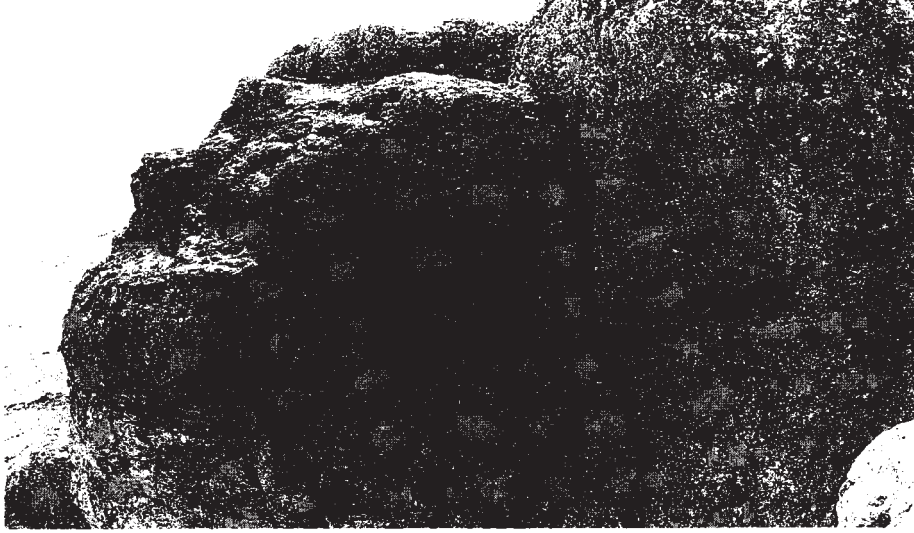
Resim 24- Hasanova I duvar oyukları

Resim 25: Mazgirt I, basamaklı alan

Resim 26: Erdebildi, basamaklı alan

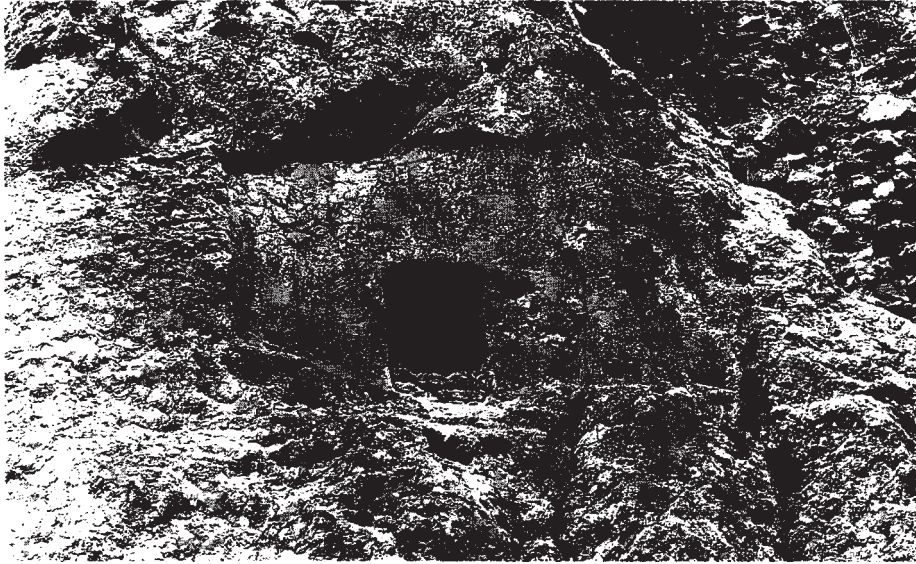
Resim 27: Tanrıvermiş I, basamaklı alan

Resim 28: Argiști I, simgesel merdiven ve önündeki kare alan

Resim 29: Arğısti I, stilize hayat ağaçları

Resim 30: Doğubayazıt, giriş ve kabartmalar

Resim 31: Atabindi, kaya oluklu ve sunaklı alanlar.